

2020. Т. 2. С. 59-62.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984. *Відомості Верховної Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122

5. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції : Наказ МВС України від 06.11.2015 №1376. *Офіційний вісник України*. 22.12.2015. №99. Стор. 201

УДК 349.2

DOI: 10.32751/2617-5967-2025-01-18

Немченко О. О.

аспірант II року навчання
кафедри права та публічного управління
Закладу вищої освіти
«Університет Короля Данила»

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ДОСВІД ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ У КОНСТИТУЦІЯХ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Стаття присвячена дослідженню системи міжнародно-правових стандартів обмеження прав і свобод людини, які закріплені у основних міжнародних документах. Разом з тим, автор аналізує тексти конституцій зарубіжних країн з метою виявлення норм, які регламентують інститут обмеження прав і свобод. У цьому аспекті виявлено основні відмінності держав у способі закріплення механізмів обмеження прав і свобод на рівні їх основних законів (стосовно встановлення меж даного правового явища, формулювання мети, у співвідношенні з вимогами міжнародно-правових актів у сфері прав людини).

Ключові слова: *обмеження конституційних прав і свобод, міжнародні стандарти, конституції зарубіжних країн.*

The article is devoted to the study of the system of international legal standards for the restriction of human rights and freedoms enshrined in the main international documents. At the same time, the author analyses the texts of foreign constitutions with a view to identifying the provisions regulating the institution of restriction of rights and freedoms. In this aspect, the author identifies the main differences between states in the way they enshrine the mechanisms of restriction of rights and freedoms at the level of their basic laws (with regard to establishing the limits of this legal phenomenon, formulating the purpose, and in relation to the requirements of international legal acts in the field of human rights).

Keywords: *restriction of constitutional rights and freedoms, international standards, constitutions of foreign countries.*

Постановка проблеми. У сучасному світі проблема забезпечення прав та свобод людини і громадянина відноситься до найбільш гострих у правовій дійсності. Більше того, аксіоматичним є питання про те, що права та свободи виступають складовою,

системоутворюючою частиною фактичного становища особи у суспільстві та державі. У свою чергу проблема забезпечення прав та свобод неодмінно пов'язана з питанням їх конституційно-регламентованого, тобто легального обмеження. Станом на сьогодні, конституції практично кожної держави світу оперують даним правовим інститутом. Отже, ґрунтовні дослідження способів конституційного регулювання обмежень прав та свобод та його відповідності міжнародним стандартам, мають важливе значення для правничої науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема обмеження прав та свобод людини і громадянина є предметом дослідження багатьох вчених-правників таких як О.В. Андрієвська, І.В. Костенко, Т.А. Костецька, А.М. Мерник, А.В. Міщенко, О.В. Осинська, П.М. Рабинович, М.В. Савчин, Ю.М. Тодика, І.Ю. Хила та інших. Та не зважаючи на достатньо значний інтерес до цієї теми, все ж значне коло питань є такими, що не втратили своєї актуальності і потребують глибокого наукового пошуку. Викладене повною мірою стосується необхідності комплексного дослідження як міжнародно-правових стандартів у даній сфері, а також практики конституційно-правової регламентації інституту обмеження прав у зарубіжних країнах. З цього приводу О.В. Андрієвська прямо зазначає, що у сучасній вітчизняній науці конституційного права бракує комплексного дослідження зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина, зокрема норм іноземних конституцій, які встановлюють такі обмеження [1, с. 144].

Метою статті є аналіз системи міжнародно-правових стандартів у сфері обмеження прав та свобод людини і громадянина, а також способів їх закріплення у конституціях зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Чи не найважливіше питання у площині конституційно-правової регламентації є закріплення у тексті Основного закону системи прав та свобод людини і громадянина. Відповідно до частини другої статті 3 Конституції України [16], права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Як вірно зауважують автори науково-практичного коментаря Конституції України, вказана стаття є нормативно-юридичним фундаментом гуманістичного спрямування розвитку суспільного і державного життя України [17, с. 19].

Статтею 21 Основного закону проголошено, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Однак свобода людини не може бути абсолютною. Як наслідок у такому разі на конституційному рівні закріплюється інститут обмеження прав та свобод. З цього приводу Л.І. Заморська, Н.А. Гураленко пишуть, що безсумнівно обмеження має бути неминучим і вимушеним кроком, без здійснення якого неможливо досягнути поставленої мети, забезпечити громадський порядок, безпеку суспільства тощо [4]. Дійсно, функціонування суспільства і держави об'єктивно породжує ситуації, які вимагають від держави обмежити певні свободи громадян [20, с. 51]. Таким чином, правовою основою обмеження є загальне визнання його суспільної необхідності, існування нагальної потреби визнання меж здійснення суб'єктивного права з урахуванням інтересів інших осіб [23, с. 106]. Більше того, станом на сьогодні конституції практично усіх держав світу визначаючи права та свободи людини і громадянина, разом з тим передбачають можливість їх легального обмеження. Неможна не погодитись з думкою Л.Т. Рябовол у тому, що визначення і закріплення в конституціях та/або інших актах порядку, підстав і меж обмеження прав є дієвою гарантією конституційних прав і свобод людини і громадянина [24, с. 30], яка, визначаючи міру можливої свободи, разом з тим захищає від будь-яких

нелегітимних дій.

Так, згідно частини першої статті 64 Основного закону України, конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Як бачимо, закріплюючи загальне положення про заборону обмеження прав і свобод, нормою допускаються випадки можливого їх обмеження. Вказані відступи від основного правила встановлюються лише на конституційному рівні. Частиною другою названої вище статті передбачається можливість строкового обмеження прав і свобод в умовах дії воєнного або надзвичайного стану. Проте навіть за наявності вказаних виключних умов не підлягають обмеженням права і свободи закріплені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції. З аналізу цитованої вище статті 64 стає видно, що обмеження конституційних прав і свобод не є абсолютним, має свої цілком очевидні хронологічні, процедурні та предметні межі [17, с. 484].

Права і свободи, які закріплені в Конституції України та можуть зазнати відповідних обмежень, зазначає Ю. Ірха, є співмірними з міжнародними зобов'язаннями держави, що визначені у Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [5, с. 83].

Зупинимося на дослідженні фундаментальних міжнародно-правових актів, які містять вимоги до інституту обмеження прав. Дані вимоги у своїй сукупності якраз і складають систему міжнародних стандартів у даній сфері. Їх дотримання на національному рівні відноситься вченими до принципів обмеження прав і свобод [4]. Більше того, відповідно до частини першої статті 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Виходячи зі змісту основних міжнародних актів про права людини, слід зробити висновок, що інститут обмеження може встановлюватися в умовах нормального процесу життєдіяльності з тим, аби збалансувати інтереси особи, суспільства та держави, або ж в умовах певних екстраординарних ситуацій (стихійне лихо, воєнні дії тощо). Названі два варіанти правової регламентації різняться між собою, що й буде показано за результатами даного дослідження.

Відповідно до статті 29 Загальної декларації прав людини 1948 року [3], при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Як бачимо, у статті чітко та однозначно визначена форма акту, яким можуть встановлюватись обмеження, а також їх мета. Зі змісту статті також впливає те, що обмеження мають бути пропорційними меті, заради досягнення якої вони встановлюються. З цього приводу, вищий орган конституційної юрисдикції України неодноразово наголошував у своїх рішеннях, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове

регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права [28; 27]. У викладеному руслі не можемо не погодитись із твердженням М.В. Савчина, який пише: «Важливим є визначення такого обмеження, яке б не посягало на сутнісний зміст фундаментального права і не створювало надмірних обмежень у його здійсненні. Визначення меж, форм і засобів обмежень основних прав можливе у рамках парламентської процедури прийняття закону. ... Гарантією конституційності обмежень фундаментального права є судовий контроль над конституційністю закону та діями виконавчої влади, що їх запроваджує.» [23, с. 106-107].

Подібні правила містяться й у статті 4 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року [22]: «... держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.». Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [2] не містить загальної норми, яка б визначала встановлення обмежень у ординарних умовах, проте окрему статтю присвячено межах застосування обмежень. Таким чином наголошено, що обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені (стаття 18 Конвенції).

Міжнародно-правові акти закріплюють вимоги щодо регламентації обмежень в умовах екстраординарного порядку. Так, згідно статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження. На основі частини першої статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Головною відмінністю означених обмежень є те, що вони повинні мати темпоральні межі (частина третя статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [21]; частина третя статті 15 Конвенції). Досліджуючи дерогативну модель забезпечення конституційного порядку, М.В. Савчин зазначає, що остання ґрунтується на ідеї встановлення саме тимчасових обмежень дії прав людини в умовах, коли існує реальна загроза життєздатності нації [23, с. 102].

Міжнародно-правовим стандартом також виступає нормативне закріплення тих прав і свобод, котрі у будь-якому випадку (ординарному або екстраординарному) не підлягають обмеженням. Йдеться, наприклад, про абсолютну заборону тортур: «ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання» (стаття 5 Декларації; стаття 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права).

Звертає увагу й той факт, що міжнародні акти передбачають випадки обмеження окремих прав та свобод. Так, згідно з частиною другою статті 8 Конвенції, органи державної

влади не можуть втручатись у здійснення права на повагу до приватного і сімейного життя, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Проте, що ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання йдеться у статті 9 Декларації. Саме термін «безпідставного» якраз означає, що окреслені дії (бездіяльність) не можуть вчинятися по відношенню до особи всупереч закону, тобто не легітимно.

Також не можна оминати увагою норми актів, які стосуються заборони встановлення обмеження прав і свобод в основі котрих лежать дискримінаційні ознаки: раса, колір шкіри, стать, мова тощо) (стаття 2 Декларації, стаття 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, стаття 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, стаття 14 Конвенції).

Закріплення міжнародно правових стандартів обмеження прав і свобод на рівні конституцій окремих держав здійснюється по-різному. Так, досліджуючи дану проблематику деякі вчені виділяють відповідні моделі конституційно-правової регламентації обмежень [1, с. 145-146]. Оскільки категорія «модель» у літературі визначається як матеріальний або уявлюваний аналог деякого об'єкта (предмета, явища або процесу), який зберігає суттєві риси об'єкта і здатний заміщувати його під час вивчення, дослідження або відтворення. Об'єкт, що моделюється, називається прототипом або оригіналом. Модель явища або процесу відтворює його хід, послідовну зміну стану, етапи розвитку [6, с. 212]. Таким чином, відповідний основний закон тієї чи іншої держави, в частині закріплення інституту обмеження прав і свобод, буде виступати моделлю саме по відношенню до міжнародних стандартів у даній сфері, так як слугує моделлю їх відображення на національному рівні. Тому ми погоджуємось із тими дослідниками, які в контексті порівняння норм національних конституцій між собою, ведуть мову про способи формального визначення або закріплення обмежень прав і свобод. А.Є. Стрекалов з цього приводу зазначає, що у сучасній політико-правовій практиці вживаються три способи конституційного закріплення (формули) обмежень основних прав і свобод: спосіб «генеральної клаузули»; відсильний спосіб (спосіб конкретних застережень); комбінований спосіб, тобто поєднання «генеральної клаузули» і конкретних застережень.

Спосіб «генеральної клаузули» полягає у встановленні загальних, принципівих і всеосяжних вимог, якими визначаються мета, підстави, граничні межі та спосіб запровадження обмежень будь-якого з перелічених у конституції прав, а виникнення другого способу закріплення обмежень — способу конкретних застережень, що є протилежним способу «генеральної клаузули», зумовлене диференціацією та конкретизацією різних сфер життєдіяльності суспільства, різних обставин і відмінних за змістом прав. Указаний спосіб нормативного конституційно-правового закріплення прав і свобод людини і громадянина полягає у встановленні можливостей та засобів обмеження щодо кожного з конституційних прав і свобод окремо. Комбінований спосіб, що є способом суміщення «генеральної клаузули» і конкретних застережень, полягає у встановленні конституційних обмежень основних прав і свобод на тлі закріплення загальних принципів таких обмежень [25, с. 7; 26, с. 149].

Серед держав у конституціях яких міститься лише загальна норма, що визначає загальні умови обмежень можна назвати Румунію. Так відповідно до статті 49 Конституції

Румунії [14], здійснення деяких прав або свобод може бути обмежено лише законом и лише якщо це необхідно з метою захисту національної безпеки, правопорядку, громадського здоров'я або моральності, прав і свобод громадян, здійснення кримінального переслідування, запобігання наслідкам стихійного лиха або особливо небезпечної катастрофи. Обмеження повинні бути пропорційними обставинам, які їх викликали і не можуть посягати на існування прав або свобод. Згідно зі статтею 36 Основного закону Швейцарії [19], обмеження основних прав потребують законної підстави. Значні обмеження повинні бути передбачені самим законом. Винятками є випадки значної, безпосередньої та такої, що не може бути іншим чином відверненої небезпеки. Обмеження основних прав повинні бути обґрунтовані публічним інтересом або захистом основних прав третіх осіб. Обмеження основних прав повинні бути пропорційними. Зміст основних прав є недоторканим.

Розглянемо країни у конституціях яких поряд зі статтею, що визначає загальні базові умови обмеження, містяться окремі норми в яких передбачено обмеження відповідних прав і свобод. Так, у Конституції Туреччини [15] загальні правила визначаються статтею 13: «основні права і свободи можуть бути обмежені законом, у відповідності з буквою і духом Конституції, з метою захисту неподільної територіальної і національної цілісності держави, національного суверенітету республіки, національної безпеки, громадського порядку, загального миру, громадського інтересу, суспільної моралі і охорони здоров'я, а також з відповідних підстав, які вказані у статтях Конституції. Загальні і спеціальні підстави для обмеження основних прав і свобод не повинні суперечити вимогам демократичного устрою суспільства і не повинні бути насаджені для будь якої іншої мети, крім тих, для яких вони встановлені. Загальні підстави для обмежень, які вказані у цій статті, поширюються на усі основні права і свободи.». Разом з тим, Конституцією передбачені статті, в яких допускаються обмеження окремих прав і свобод (статті 16, 19, 23, 26, 28, 33 та інші).

Доволі цікавою є нормативно-правова конструкція обмеження прав і свобод у Конституції Латвії [12]. Статтею 116 передбачено, що Права особи, встановлені статтями 96, 97, 98, 100, 102, 103, 106, 108 Конституції, можуть бути обмежені у передбачених законом випадках з метою захисту прав інших людей, демократичного устрою держави, громадської безпеки, благополуччя та моральності. На підставі згаданих у цій статті умов може бути обмежено також вираження релігійних переконань. Поряд із цим, статтями 94, 105 допускається можливість легального обмеження окремих прав на підставі закону.

У Конституції Фінляндії [18] загальні правила стосовно обмежень конституційних прав і свобод передбачені у статті 23, яка встановлює їх у екстраординарних обставинах. Разом з тим, статтями 9, 10, 12 передбачена можливість обмеження окремих прав і свобод на підставі закону з тією відмінністю, що дані статті також передбачають окремо визначену мету.

Конституцією Португалії [13] встановлено, що закон може обмежувати права і свободи та їх гарантії лише у випадках, спеціально передбачених Конституцією, причому обмеження повинні бути зведені до необхідності захисту інших прав або інтересів, які охороняються Конституцією (ч. 2 ст. 18). Поряд із цим частиною третьою цієї статті закріплені вимоги до власне закону, яким можуть встановлюватися обмеження: «Закони, які обмежують права і свободи та їх гарантії, повинні набувати загального і абстрактного характеру і не можуть мати зворотної сили при збереженні об'єму та сутності конституційних положень.»

До іншої групи країн відносяться ті, у конституціях яких не міститься загальної норми, яка б визначала базові принципи обмеження прав і свобод. Натомість основні закони цих держав передбачають можливості обмеження окремих прав та свобод. Подібний спосіб викладу знаходимо у конституціях Італії [10] (статті 13, 15, 16), Данії [8] (статті 44, 71, 74, 85), Греції [7] (статті 12, 23, 24, 28 та інші), Кіпру [11] (статті 11, 13, 18, 19, 20, 21). А от у Конституції Естонії [9] поряд з закріпленою можливістю обмеження на підставі закону відповідних прав і свобод (статті 21, 30, 32, 34 та інші), у статті 11 містить деякі загальні положення: «Права і свободи можуть бути обмежені лише у відповідності з Конституцією. Ці обмеження повинні бути необхідні у демократичному суспільстві і не повинні викривляти сутність прав та свобод, які обмежуються.».

Висновки та пропозиції. Аналіз основних міжнародно-правових документів про права людини показує, що: інститут обмеження може встановлюватись в умовах нормального процесу життєдіяльності (ординарного), або в умовах екстраординарних ситуацій; обмеження мають встановлюватися виключно законом, мати визначену мету та бути пропорційними їй. Обмеження, які встановлюються в умовах екстраординарних ситуацій повинні мати визначені часові межі (встановлюватися на певний час).

В якості міжнародно-правового стандарту також виступає необхідність закріплення на рівні національних конституцій прав та свобод, які не підлягають будь-яким обмеженням.

Унормування інституту обмеження прав та свобод у конституціях зарубіжних країн відбувається різними способами, проте аналіз показав, що вони в цілому відповідають міжнародно-правовим вимогам. За способами закріплення обмежень прав і свобод зарубіжні країни умовно можна поділити на три групи: 1) в конституціях котрих міститься лише загальна норма, що визначає загальні базові вимоги до інституту обмежень; 2) в конституціях яких поряд з загальною нормою передбачаються також можливості обмеження окремих прав і свобод; 3) в конституціях яких відсутня стаття, яка б визначала загальні вимоги, натомість передбачено лише можливості обмеження окремих прав і свобод.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрієвська О.В. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. Дис. к.ю.н. К. 2018. 251 с.
2. Європейська конвенція з прав людини 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Загальна декларація прав людини 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Заморська Л.І., Гураленко Н.А. Обмеження прав людини і його основоположні принципи. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/116/1345/3001-1?inline=1>
5. Ірха Ю Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. Вісник Конституційного Суду України. № 5. 2015. С. 78-87.
6. Кметик-Подубінська Х. Правове моделювання як метод сучасних конституційно-правових досліджень. Підприємництво, господарство і право. №7. 2020. С. 211-215.
7. Конституція Греції. <https://legalns.com/download/books/cons/greece.pdf>

8. Конституція Данії. <https://legalns.com/download/books/cons/denmark.pdf>
9. Конституція Естонії. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/estonia.pdf>
10. Конституція Італії. <https://legalns.com/download/books/cons/italy.pdf>
11. Конституція Кіпру. <https://legalns.com/download/books/cons/cyprus.pdf>
12. Конституція Латвії. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/latvia.pdf>
13. Конституція Португалії. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf>
14. Конституція Румунії. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/romania.pdf>
15. Конституція Туреччини. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/turkey.pdf>
16. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
17. Конституція України. Науково-практичний коментар. Х.: Право. 2011. 1128 с.
18. Конституція Фінляндії. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/finland.pdf>
19. Конституція Швейцарії. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/switzerland.pdf>
20. Мерник А.М., Радченко Я.М. Принцип законності обмеження прав і свобод людини і громадянина. Юридичний науковий електронний журнал. №3. 2020. С. 50-53.
21. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
22. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
23. Правова система України в умовах воєнного стану: збірник наукових праць. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2022. 540 с.
24. Рябовол Л.Т. Обмеження прав та свобод як елемент конституційно-правового статусу особи. Наукові записки. Серія: Право. Випуск 13. 2022. С. 28-34.
25. Стрекалов А.Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2010. 20 с.
26. Стрекалов А.Є. Способи конституційного закріплення (формули) обмежень основних прав та свобод людини і громадянина. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. 2009. Вип. № 2. 144–152.
27. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 року №15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>
28. У справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України "Про психіатричну допомогу" (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 року №2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>